

Izvori i literatura

- Biljan, Mijo: Školski vrt i petogodišnji doplaci. - *Napredak* (Zagreb), XLII, 1901.
- C., Josip: Učitelj u školskom vrtu. - *Školski vrt* (Zagreb), V, 1893.
- Cuvaj, Antun (prir.): Građa za povijest školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, I.-XI. - II. dopunjeno i ispravljeno izdanje. - Zagreb: 1910.-1913.
- K., Stj.: Dvije tri o školskih vrtovih. - *Napredak* (Zagreb), XXIX., 1888.
- Kapetanović, S.: Kakva mora biti obuka, da učenike privede k samoradinosti? - *Napredak* (Zagreb), XIX., 1878.
- M. I. A.: Školski vrtovi i njihovo unapređivanje. - *Hrvatski učiteljski dom* (Zagreb), IV., 1911.
- Schwab, Erazmo: Školski vrt : prinos za riešenje zadataka o javnom uzgoju. - Četvrto povećano i izpravljeno izdanje uz naročitu dozvolu piščevu pohrvatio Franjo Klaić. - Zagreb, 1877.
- Službeni dodatak*. - *Napredak* (Zagreb), 1875.-1882.
- Službeni glasnik* : glasnik vlade odjela za bogoštovlje i nastavu (Zagreb), 1883.-1918.
- Školski vrt* : list za promicanje školskog vrtlarstva (Zagreb), 1889.-1900.
- Školski vrtovi. - *Napredak* (Zagreb), XXV., 1884.
- Trstenjak, Davorin: Školski vrt u selu. - Zagreb: Hrvatski pedagogijsko-književni zbor, 1883.
- V.: Rad i škola. - *Napredak* (Zagreb), XXI., 1880.

SUMMARY

SCHOOL FARMS IN PRIMARY SCHOOL SYSTEM OF CROATIA TILL 1918.

Emerik Munjiza

As a school institution and pedagogical category school farms were started in 19th century. The official statistics shows that school farms were started for the Croatian Military Border since 1816. At first the work of the school farms was controlled by the regulations and directions of administrative and school authorities but they were not compulsory until the School Act. By the first School Act (passed in 1871. for the Croatian Military Border and in 1874. for the Civil Croatia) school farms became compulsory for all primary schools in Croatia. Besides the fact, there were schools that never had school farms and their percentage was somewhere between 72 and 80 per cent.

At the beginning school farms were started next to boarding schools and orphanages as an economic category. In the course of time they obtained even more explicit pedagogical function and together with other school factors they helped the development of a harmonious personality. School farms played a really positive part in the development of working skills.

Stručni članak

UDK 37(497.13=924)(091)

Primljeno 20. 11. 1992.

ŠKOLE I OBRAZOVANJE ŽIDOVA
U BANSKOJ HRVATSKOJ

Vesna Rapo

Hrvatski školski muzej, Zagreb

SAŽETAK *Autorica uvodno razmatra značenje pisane riječi i obrazovanja za židovski narod kroz povijest te, u drugom dijelu teksta, prikazuje židovske škole i obrazovanje u banskoj Hrvatskoj, tj. na području koje je bilo pod jurisdikcijom Kraljevine Hrvatske i Slavonije.*

Pisana riječ za Židove je Božji dar, a njihove su škole uza sinagoge, Talmud Tora, »hederi i meldari«, te »ješive«. Sve su to ustanove za vjersko obrazovanje koje funkcioniraju gotovo tri milenija. Od emancipacije Židova u europskoj dijaspori, osim vjerskih, otvaraju se i privatne te državne škole svjetovnog karaktera.

Prema statističkim podacima iz školskih izvještaja može se zaključiti da su Židovi u odnosu na pripadnike drugih vjeroispovijesti u Hrvatskoj imali najveći postotak djece i mladeži obuhvaćene osnovnim, srednjoškolskim i visokoškolskim obrazovanjem; to je pokazatelj važnosti pisane riječi i obrazovanja za židovski narod.

U istraživanju se autorica služila arhivskom građom, pravnim propisima, pisanom i usmenom književnošću, te se koristila metodama demografije, kao pomoćnom disciplinom koja rekonstruira sastav populacije.

Uvod

U svom radu *Židovi u Hrvatskoj* Gjuro Deželić navodi: »Prvo, u Židova je bio broj analfabeta uvijek veoma neznatan. U svako su doba podizali i osnivali škole pa i u najmanjih mjestih, a i za odrasle imali su nastavne zavode t.zv. *bet hamidraš*« /Deželić, 1905.: 21/.

To su riječi koje nas vode pitanju je li tako i zašto jest? One su poslužile kao poticaj za istraživanje i analizu židovskih škola i obrazovanja u židovskim zajednicama na području Hrvatske.

Da bi se uopće moglo govoriti o značenju pisane riječi i obrazovanja za židovski narod, moramo se osvrnuti unatrag i tijekom povijesnih događaja tražiti njihova ishodišta, vratiti se u biblijsko vrijeme, vrijeme drevne židovske države.

Jer Židovi su narod koji je u svojoj dugoj povijesti upoznao značenje pisane riječi kao Božjeg dara, a ishodište nalazimo u vjeri i u onome što je najvrednije u drevnoj povijesti Israela, a to je *Biblija - Tanah*, pisana hebrejskim jezikom, te njezini komentari i usmene predaje - *Mišna i Gemara* koje zajedno čine *Talmud* - hebrejski učenje.

»Biblija, knjiga svih vremena i svih naroda, ali prije svega knjiga naroda koji ju je stvorio i na njoj izgradio kult knjige« /Goldstein, 1988.: 10/.

Knjige, koje ne treba samo čitati već učiti, jer *Tanah - Biblija i Tora - Mojsijevo petoknjižje* »nisu nikada bile pridržane krugovima učenjaka, filozofa, naučitelja, već su morale dosegnuti i oblikovati dušu svakoga čovjeka i koliko god su mogle biti aristokratske, ostale su zajedničko dobro cijelog naroda« /Chouraqui, 1982.: 38/.

Zato riječ Tora ne prevodimo samo riječju zakon, nego radije pouka, iz koje proistječe zajednička misao i potreba koje potiču na stvaranje tijekom prvog izgnanstva babilonskog u VI. stoljeću pr. Kr. novog oblika zajednice - sinagoge. Tu se odrazila višestruka simbolika naroda i sam začetak sustavnog obrazovanja.

Riječ »sinagoga« grčkog je podrijetla, u značenju skupštine, zajednice, zborišta, općine, čime je obilježena njezina dvostruka - religiozna i društvena - uloga iz koje proistječe i treća, edukativna uloga. Stoga se u hebrejskom upotrebljavaju tri naziva: *bet kneset*, kuća okupljanja, *bet tefila*, kuća molitve, i *bet midraš*, kuća izučavanja, što po prvi put u starom vijeku označava vjersku zajednicu, mjesto bogoslužjenja koje više nije bilo prostor za prinošenje žrtava, već za molitvu, učenje i kompletni društveni život zajednice« /Rapo, 1991.: 253/.

Te osnovne misli i načela nalažu jednu apsolutnu obvezu, obvezu proučavanja i primjenjivanja zakona i nauka. Zato vjerski propisi i zakoni *halaha* nalažu da svaki odrasli član židovske zajednice mora biti pismen. Dakle, pismenost, kao *halaha*, omogućila je Židovima da budu prvi narod koji je stvorio sustav obveznoga školovanja.

Koliko veliko značenje ima sinagoga za duhovni i vjerski život zajednice, toliko važno mjesto zauzimaju i učenjaci - *tanaim*, ljudi znanosti i iskustva te zakonodavci. *Tanaim*, dugi niz godina uobičajeni naziv za rabine, te članove *Sanhedrina* - vijeća staraca i mudraca. *Sanhedrin* je imao i ulogu glavne škole uz koju su *tanaiti* mogli osnivati i druge škole. *Tanaiti* su se još od starog vijeka brinuli, ne samo za vjersko obrazovanje, već i za naučavanje u svim granama društvenih znanosti. Naziv za učenjake u staroj Judeji oko II. st. pr. Kr. bio je i rabin. Hebrejski *rav*, učitelj za pojedinca i zajednicu, ali su postojala tri stupnja: najugledniji učenjaci nazivani su *raban* (aramejski), odnosno *rabenu* (hebrejski), što znači naš učitelj, potom slijedi *rabi* - moj učitelj i naposljetku *rav* - učitelj, veliki čovjek. Od I. st. n. Kr. *rav* je postala titulom za sve obrazovane osobe i ovlaštene da tumače židovske zakone koji čine osnovu društvenog i vjerskog života. A od emancipacije Židova u europskoj dijaspori, rabini su morali steći i akademsku diplomu na židovskim teološkim fakultetima pa i doktorate humanističkih znanosti.

Tradicija naučavanja nastavlja se i u europskoj dijaspori, gdje je u svim većim zajednicama uz sinagogu bila i učionica koja se u *Aškenaza* zvala *heder*, soba, a u *Sefarda* - *mēldar*, škola. Učilo se hebrejsko pismo, čitanje starozavjetnih biblijskih i talmudskih odlomaka, te se prevodilo odlomke na govorne jezike *jidiš* i *ladino*. Vrijednost je tih škola ovisila o obrazovanju i pedagoškoj intuiciji izabranog učitelja, koji nije morao biti i rabin, te o veličini i položaju zajednice. Veće općinske zajednice, *kehile*, s učenim rabinima osnivale su srednje i više škole teološkog usmjerenja, koje su nazivane *ješiva*.

Možemo zaključiti da su još od najranijih vremena u svakoj pa i najmanjoj židovskoj zajednici organizirane škole *Talmud Tora*, u sklopu sinagoga ili izvan njih, nazivane različitim imenima, ovisno o govornom jeziku: *hederi* i *meldari* za osnovnu vjersku i opću naobrazbu djece, a *ješive* za višu vjersku naobrazbu. Potrebno je napomenuti da su, iako postoje *halaha* zakoni za obvezno učenje, još u drevnoj židovskoj državi nastali i propisi o *genizi*, mjestu za pohranjivanje oštećenih vjerskih knjiga i svitaka koji se ne smiju bacati ni spaljivati, niti na bilo koji način uništavati. To je i konačna potvrda o značenju pisane riječi i njezine svetosti za Židove, što je tijekom stoljetne povijesti stvorilo kult knjige, ali je i značajan pokazatelj važnosti pisma i obrazovanja za židovsku kulturu i tradiciju.

Škole u Hrvatskoj

Židovi su prisutni i na prostorima Hrvatske dugi niz stoljeća o čemu svjedoče brojni arheološki i povijesni nalazi materijalne i duhovne kulture unatrag dvije tisuće godina i to triju etničkih skupina: *orijentalne*, *aškenaske* i *sefardske*. Sve tri su skupine u posve različitim političkim i društvenim uvjetima vodile borbu za opstanak, za stjecanje prava na naseljavanje i rad, za podizanje sinagoga i škola.

Na ove su se prostore doseljavali u različitim razdobljima, s raznih strana i u različitom broju, ali su im tek od XIX. stoljeća priznata sva građanska prava pa dolazi do procvata njihove kulture i značajnog udijela u društvenom i kulturnom životu. »Sve do XIX. stoljeća ovi prostori su samo dijaspora s kojom nisu našli identifikaciju. Ipak relativno podnošljiva dijaspora, u kojoj im je uglavnom s izuzetkom rijetkih incidenata, bilo dopušteno ispovijedati vjeru, poštivati blagdane i tradiciju, održavati svoje škole (*hedere*, *ješive* i *meldare*), prepisivati i kasnije preštamovati svoju hebrejsku bibliju i bezbrojne komentare o njoj, i sačuvati unutrašnju autonomiju svojih zajednica« /Goldstein, 1988.: 11/.

Da bi se uopće mogli analizirati podaci o židovskim školama, njihovom broju i nastanku, te broju polaznika, moramo obratiti pozornost na činitelje koji su ih određivali budući da su židovske zajednice bile podvrgnute posebnim odredbama pravnih i društvenih normi. »Na području Habsburške Monarhije, i u većem dijelu Europe, Židovi su bili religijska i etnička zajednica izdvojena pod različitim okolnostima iz općevažećih pravnih i društvenih normi i podvrgnuta posebnim propisima s ciljem da se ograniči njihov broj.« /Gross, 1992.: 418/

Tek se potkraj XVIII. stoljeća *Ediktom o toleranciji* cara Josipa II., koji se u Hrvatskoj primjenjuje od 1783. godine, znatno poboljšao položaj

Židova u Monarhiji, zajamčena je sloboda kretanja i naseljavanja, sloboda vjeroispovjesti i ravnopravnosti u školovanju. Na snazi su ipak ostala vrlo kruta ograničenja u izboru zvanja, pa tako nije priznata »sposobnost posjedovanja« kuća i zemljišta.

Po ozakonjenju *Edikta* počinju trajnija naseljavanja na području sjeverne Hrvatske i Slavonije, ali Židovi dolaze i iz Mađarske, najviše iz Gradišća, te Moravske i Galicije.

Nove pravne i društvene norme omogućile su relativno normalno funkcioniranje zajednice u svim njenim segmentima pa tako i u obrazovanju. Sve do XVIII. stoljeća židovske su škole bile isključivo vjerske (o čemu je bilo više riječi u uvodnom dijelu). Nisu se učili »profani« predmeti, a djevojke su pismenost stjecale kod kuće, od roditelja ili braće, te od kućnih učitelja. Zakonskim su promjenama židovske škole proširile nastavni program prilagođavajući ga državnim školama. Uvedeni su opći predmeti, kao što su matematika, i strani jezici, a narodni je jezik tijekom desetljeća u većini zajednica postao i nastavnim; djevojčice su također krenule u državne škole.

Stanje se znatno promijenilo poslije stupanja na snagu *Edikta o toleranciji*, a Antun Cuvaj navodi da »car Josip II. zastupa stanovište da broj onih, koji znadu čitati i pisati, treba da bude što veći, i u svakoj župi trebala je da bude i škola za djecu svih vjeroispovijesti bez razlika, a one su imale konfesionalni karakter, te da se pri osnivanju ‚mješovitih škola‘ strogo luče školske stvari od vjerskih, te da se u mješovitim školama smiju namjestiti samo svjetovni učitelji, raznih vjeroispovijesti« /Cuvaj, II: 14/.

Tako je na sjednici Naukovne komisije 17. prosinca 1785. godine potaknuto pitanje o školskim knjigama u nekatoličkim školama, a obnovljeno je na sjednici 19. rujna 1786. godine kada je donesen zaključak da se čitanke mogu upotrebljavati i u nekatoličkim školama, a konfesionalne zajednice umjesto katekizma i biblijske povijesnice trebaju same sebi štampati knjige za vjeronaučnu obuku. Cuvaj također navodi, da je »dobrih posljedica imala odredba cara Josipa II. da i Židovi imadu osnivati normalne škole, ma da im je ‚Tolerantzpatentom‘ izrijekom dozvoljeno, da mogu polaziti sve učevne zavode« /Cuvaj, II: 15/. Iste je godine car Josip II. proširio odluku da se Židovima ne smije dopustiti ženidba ispod 13. godina ako nemaju svjedodžbu o polazu škole u Kraljevini Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji. Kraljevsko namjesničko vijeće, prema odredbi br. 30.514 od 7. kolovoza 1788., oslobodilo je židovske učitelje i njihove obitelji od tzv. *Tolerantztaxe*, da bi se omogućilo osnivanje što većeg broja škola. A naredbom Namjesničkog vijeća, br. 30.681 od 12. kolovoza 1789., određeno je da u mješovitim školama učitelji trebaju biti one vjeroispovijesti koje je većina stanovnika, a pomoćnik pripadnikom vjerske manjine.

U Cuvaja dalje stoji: »Židovi čini se da su se još uvijek otimali polazu škole. Tim je povodom kr. namjesništvo rješenjem od 31. kolovoza 1802. god. br. 18.368. obnovilo carsku naredbu od 1. svibnja 1798. god. br. 9.814. koja glasi:

- da židovska mladež, koja nije polazila škole, a želi sklopiti brak, ima nadoknaditi, što je zanemareno,

- da se imadu rabini kazniti, koji učine što protiv te odredbe,
- nadzornik i mjesni ravnatelj imadu svaki slučaj protiv te odredbe javiti mjesnoj oblasti« /Cuvaj, II: 177/.

Ne moramo se složiti da je Cuvaj u svojim tumačenjima zakonskih uređaba u pravu jer, kao što je već rečeno, Židovi uza sinagoge imaju *hedere* i *ješive*, za što nije bilo potrebno tražiti dopuštenje vlasti pa danas ne možemo sa sigurnošću govoriti o njihovom broju. Ne treba zanemariti ni vrlo važnu činjenicu da »obavijesti o osnovnim školama do 1851. su toliko nepotpune i proizvoljne da postaju neupotrebljive« /Gross, 1985.: 282/. Stoga je i Cuvaj vjerojatno stekao krivi dojam da se »Židovi otimaju polazu škole«. Takve su se uredbе redovito donosile i za školsku djecu drugih konfesija.

Iako u svakoj, pa i najmanjoj, zajednici postoji uza sinagogu *heder*, učionica, varaždinski je rabin Šimun Juenker Herchenstein, prema službenim potvrdama, 1820. godine zamolio da otvori u Varaždinu privatnu školu za židovsku djecu, što mu je i odobreno /iz Zapisnika vrhovnog ravnateljstva od 29. veljače 1820/. Škola je počela raditi 1826. godine sa šezdesetpet polaznika. Učitelj Abraham Jurist otvorio je 1827. godine privatnu školu u Zagrebu za mladež izraelske vjeroispovijesti /Luna Agramer Zeitschrift, 1827., str. 145/.

Prva židovska škola za opću naobrazbu, *Bildungsschule*, koja je imala i »profane« predmete, osnovana je 1841. godine u Zagrebu i neprekidno je radila cijelo stoljeće, a od 1852. godine bila je smještena u *Domusu Judeorumu* u Palmotićevoj ulici. Bila je to u početku trirazredna početna učionica na njemačkom jeziku, a od 1864. službeni je jezik postao hrvatski. Za istu je školu otpisom br. 14117/2925 od 29. rujna 1866. Izraelska bogoštovna općina u Zagrebu zatražila odobrenje za pretvaranje u četverogodišnju učionicu, te otpisom br. 6960 od 5. studenog 1866. dobila odobrenje Visokog kraljevskog namjesničkog vijeća. Početkom školske godine 1866./67., kao glavna četverogodišnja učiona, počela je raditi sa 146 polaznika, a 1868. objavljen je prvi tiskani godišnji izvještaj.

Za uvođenje hrvatskog jezika u nastavu bio je zaslužan nadrabin zagrebački dr. Hosea Jacobi, vjeručitelj u školama i autor mnogih školskih knjiga i priručnika.

S obzirom na promjene u državi, te ostvarenje svih građanskih prava, događaju se i značajne promjene u židovskim općinama, a napose u zagrebačkoj i osječkoj, koje su kao najbrojnije bile i središtem kulturnih i društvenih djelatnosti. Zato su školske reforme najbolje prihvaćene u Zagrebu i Osijeku. Iako država financijski potpomaže konfesionalne škole, iz školskih se izvještaja vidi da su mnoga židovska djeca pohađala državne škole.

Židovske su škole bile pod nadzorom katoličke crkve, te se zato sve do 1853./54. u izvještajima iskazuju u popisima katoličkih škola pod raznim nazivima (kao mozaičke, mojsijeve i izraelske škole), a učenici kao pripadnici »mozaičkog vjeroispovjedanja« i »mojsijeve vjere«. Tek je 1915. godine Naredbom Kr.hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu (br. 9363 od 15. ožujka) određeno da se u uređovanju upotrebljavaju nazivi »izraelska vjera« i »izraelićani«, umjesto naziva »Mojsijeva vjera« i »mojsijevac«, kako je bilo određeno u zakonu od 21. listopada 1874.

U izvještajima od 1850./51. te 1853./4. spominju se u Zagrebu dva puta po dvije i dva puta po četiri židovske škole, a u prvom potpunom izvještaju za šk. god. 1857./58. spominju se još dvije židovske trivijalke i jedna pomoćna škola sa 170 obveznika. Nastavni je jezik u školama njemački, a škole imaju tri mjesna nadzornika, tri vjeroučitelja, četiri učitelja i dva podučitelja. Kao što je već prethodno rečeno, većina židovske djece u to vrijeme pohađa katoličke škole, uz vjeronaučnu obuku pod vodstvom rabina. Zakonski je bilo uređeno da, ako ima određeni broj polaznika izraelitske vjeroispovijesti, rabin vodi vjeronaučnu obuku, što se može vidjeti i iz izvještaja *Regii Archi - Gymnasii Zagrabienensis* iz 1835./36. (»Israelitae vero per Rabinum, in Doctrina Religionis informati et examinati, ab iisdem Classes, suis in hac Classificatione rubricis illatas, acceperunt.«). Rabin je bio zadužen i za informiranje i ispitivanje školskih polaznika iz religijske nauke.

Do kraja XIX. stoljeća registrirane su slijedeće židovske općine na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije: Zagreb, Varaždin, Osijek, Virovitica, Bjelovar, Slavonski Brod, Cernik, Đakovo, Karlovac, Hrastovica, Križevci, Kutina, Ludbreg, Sremska Mitrovica, Našice, Orahovica, Popovača, Slavenska Požega, Sisak, Podravska Slatina, Vinkovci, Vukovar, Bežanija i Zemun, najstarija općina pod hrvatskom jurisdikcijom. Prema statističkim podacima 1869. godine u Hrvatskoj je bilo 9876, a 1910. godine - 21.013 Židova. Zagreb i Osijek su bile najbrojnije židovske općine na području Hrvatske i Slavonije od doseljenja pa do II. svjetskog rata. Osijek, kao i Zagreb, ima glavnu židovsku školu koja kontinuirano radi od 1856. godine pa sve do 1941. godine.

Kako je već rečeno, u sastavu židovskih općina, *kehila*, bile su škole za vjersku naobrazbu (*hederi* i *ješive*), zatim državne izraelitske konfesionalne škole, iako židovska djeca u velikom broju pohađaju i mješovite državne škole, što nam potvrđuju godišnji izvještaji. Tako se u izvještaju iz 1884./85. navodi da je 1878. godine bilo 11 privatnih izraelitskih pučkih škola sa 1286 polaznika, a 1885. godine da je bilo 1554 učenika, što je 1,7 posto od ukupnih školskih polaznika u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji; u srednjim pak školama bilo je čak 7,4 posto učenika židovske vjeroispovijesti. Na Kraljevskom Sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu bilo je 1885. godine 4 posto studenata izraelitske vjeroispovijesti što govori da se njihov broj povećao u odnosu na školsku godinu 1877./78. za 69,2 posto. U Izvještaju se također navodi da je školske 1884./5. u osnovne i srednje škole te na Sveučilište krenulo dotad najviše pripadnika izraelitske vjeroispovijesti, »dapače moglo bi se ustvrditi, da ni jedno izraelitsko dijete ne ostane bez školskog obrazovanja« /Izvješće, 1886.: 83/.

Iako je 1873. godine stečena potpuna građanska ravnopravnost, potkraj XIX. i početkom XX. stoljeća mnoge su židovske škole ušle u krizu i većinom suzile svoju djelatnost ili su ukinute.

U tom razdoblju sve se više djece upisuje u državne osnovne i srednje škole te na Sveučilište, a odvojeno su imali samo vjeronaučnu obuku. To nije dovelo do napuštanja vjerskog i nacionalnog identiteta, nego je značilo samo uključivanje u tokove života šire zajednice. Ipak su se neke židovske škole održale sve do II. svjetskog rata, posebno u općinama istočne Slavonije,

te u centrima Zagrebu i Osijeku, zahvaljujući kvaliteti nastave i nastavnog osoblja, uz razumljivo prilagođavanje nastavnim programima državnih škola.

Naročito je izražena težnja za akademskim obrazovanjem i intelektualnim djelovanjem tako da nastaju generacije liječnika, pravnika, arhitekata i umjetnika. Donekle su zanemarena trgovačka zvanja, na koja su im preci bili osuđeni i privređivali obilježeni raširenim predrasudama.

Izvori i literatura

- Chouraqi, Andre: Židovska misao. - Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1982.
- Cuvaj, Antun: Školski Zakon od 31. listopada 1888. s provedbenim naredbama i načelnim rješidbama. - Zagreb, 1901.
- Cuvaj, Antun (prir.): Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije, I.-XI.-Zagreb, 1910.-1913.
- Deželić, Stj. Gjuro: Židovi u Hrvatskoj. - U: Kalendar. - Zagreb, 1905.
- Dočkal, Juraj: Slovnica hebrejskog jezika. - Zagreb, 1893.
- Dubnov, Simon: Kratka istorija jevrejskog naroda. - Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1896.
- Godišnje izvješće obospolne izraelitske konfesionalne učione u Zagrebu 1887./88. - Zagreb, 1888.
- Godišnja izvješća nižih pučkih i šegrtskih škola slobodnoga i kraljevskog glavnoga grada Zagreba. - Zagreb, 1861.-1881.
- Godišnja izvješća Archi-Gymnasii Zagrabienensis, godine 1811., 1814.-1819., 1825.-1846.
- Godišnja izvješća Kralj. velike gimnazije, godine 1862.-1895.
- Godišnja izvješća Kr. zem. obrtne škole i Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu, godine 1899.-1938.
- Godišnjak Izraelitske bogoštovne općine u Zagrebu. - Zagreb, 1927.
- Godišnje izvješće obospolne israelitske konfesionalne škole u Zagrebu. - Zagreb, 1888.
- Goldstein, David: Židovska mitologija. - Ljubljana, 1988.
- Goldstein, Slavko: Domovina ili dijaspora? - U: Židovi na tlu Jugoslavije /katalog izložbe/. - Zagreb: MGC, 1988.
- Gross, Mirjana: Počeci moderne Hrvatske. - Zagreb: Globus, 1985.
- Gross, Mirjana i Szabo, Agneza: Prema hrvatskome građanskom društvu. - Zagreb: Globus, 1992.
- Gur-Ari, Jichak: Rabi Jehuda Jah Alkalaj. - Zagreb, 1931.
- Hartmann, Stjepan: Školski Zakon od 14. listopada 1874. i od 31. listopada 1888., ili školsko pitanje u nas. - Zagreb, 1893.
- Izraelićani u Hrvatskoj i Slavoniji. - Zagreb, 1860.
- Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1884./5. - Zagreb, 1886.
- Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877./8. - Zagreb, 1879.
- Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889.-90. - Zagreb, 1891.
- Jacobi, Hosea: Hebrejska početnica za školu i samouke. - Zagreb, 1889.
- Jacobi, Hosea: Uputa u nauk Mojsijeve vjere za 1. razred pučkih škola. - Zagreb, 1889.
- Jacobi, Hosea: Derech Hakodeš - Katekizam Mojsijeve vjere : za izraelisku mladež osnovnih i srednjih škola. - Zagreb, 1923.
- Kosier, Ljubomir: Statistika Jevreja u Jugoslaviji i Bugarskoj. - Zagreb, 1930.

- Napredak* : školski časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži (Zagreb), I., 1859.-1860.
- Naredbe o upravi pučkih učionah. - Zagreb, 1863.
- Pervo godišnje izvestje izraelitske glavne učione u Zagrebu na koncu školske godine 1868. - Zagreb, 1868.
- Pravila Saveza jevrejskih veroispovednih opština u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. - Zagreb, 1921.
- Pravila izraelitičke bogoštovne občine u Karlovcu. - Karlovac, 1882.
- Pravila izraelitske občine u Bjelovaru. - Bjelovar, 1906.
- Rapo, Vesna: Sinagoga simbol identiteta Židova u Jugoslaviji. - U: Simboli identiteta. - Zagreb, 1991. - str. 253-258.
- Schwarz, Gavro: Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj : Iz starina zagrebačke općine (1803-1845). - *Vjesnik Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arhiva*, V, 1903., str. 89-104.
- Schwarz, Gavro: Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj. - *Vjesnik Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arhiva*, X, 1908., str. 209-230.
- Schwarz, Gavro: Povijest Židova : II. svezak : od razorenja II. Hrama do danas. - Zagreb, 1910.
- Schwarz, Gavro: Iz starina zagrebačke izraelske općine. - *Vjesnik Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arhiva*, CVI, 1914., str. 102-116.
- Schwarz, Gavro: Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19. vijeka. - Zagreb, 1939.
- Signjar, R.: Statistički Atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije : 1875.-1915. - Zagreb, 1915.
- Službeni Glasnik Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu* (Zagreb). - 1883., 1891., 1915.
- Šik, Lavoslav: Domus Judaeorum, Židovski dom u Zagrebu. - U: Godišnjak Izraelitske bogoštovne općine u Zagrebu. - Zagreb, 1927.
- Školski Koledar za godinu 1896.-7. - Vukovar, 1896.
- Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegova početka do konca god. 1895. - Zagreb, 1896.
- Zakon od 14. listopada 1874. ob ustroju pučkih škola i preparandijah za pučko učiteljstvo u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji. - Zagreb, 1874.
- Židovi na tlu Jugoslavije (katalog izložbe). - Zagreb: MGC, 1988.
- Werber, Eugen: Kršćanstvo prije Krista? - Zagreb: Liber, 1972.
- Werber, Eugen: Talmud. - Rijeka: Otokar Keršovani, 1982

SUMMARY

SCHOOLS AND EDUCATION OF JEWS IN BANSKA CROATIA

Vesna Rapo

In the introduction of the work the author discusses the significance of the written word and education for the Jewish people through the history and in the second part of the text she presents Jewish schools and education in Croatia, that is, on the territory under the jurisdiction of the Kingdom of Croatia and Slavonia.

A written word is a gift of God for the Jewish and their schools next to sinagogues Talmud Tora, »heders«, »meldars« and »ješivs« which have almost been functioning for three millennium, are the institutions intended for the religious education. Since the emancipation of Jews within the European diaspora, except religious, many other schools, like public and state schools of secular character were introduced.

According to the statistical data collected from the school reports one can conclude that the Jewish, in comparison with the members of other religions in Croatia, had the greatest percentage of children and young people included in primary, secondary and college education. This is, in fact, an indicator showing the importance of the written word and education for the Jewish.

In her research the author used the archival materials, legal regulations, literature and tradition as well as the methods of demography. She used them as subsidiary disciplines in reconstructing the composition of population.